

PRIKAZI I KRITIKE Reviews and Critiques

Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, INIS-DOBRA d. o. o, Beograd 2004, str. 362

Najnovija knjiga dr Mileta Bjelajca je, prema njegovim rečima, nastala kao odgovor na prazninu u leksikografskoj produkciji o vojno-civilnim odnosima tokom trajanja jugoslovenske države. Posredstvom sintetičke studije o karakteru vojne elite i leksikona sa 502 biografska priloga pisac je napravio pokušaj da se legende o „prećutanoj generaciji” zamene naučno utemeljenim i pouzdanim saznanjima, a pored svoje enciklopedijske funkcije, knjiga predstavlja i prvoklasnu građu za istoriju „građanskog društva u nastajanju”. Sastoji se iz uvodne studije (str. 13-113), svojevrsne sume Bjelajčevih udarnih radova i biografskog leksikona generala i admirala (str. 117-315), rezultata zamašnjog istraživačkog poduhvata koji prevazilazi mogućnosti i kapacitete jedne institucije, a kamoli pojedinca. Pored nepreglednog istraživačkog rada, trebalo je dosta entuzijazma da se stvar privede kraju, naročito kada se ima u vidu da dostupni podaci za mnoge ličnosti nisu mogli zadovoljiti visoki standard koji je autor sebi postavio. Ne prepuštajući ništa slučaju i ne obazirući se na raspoloživi, često oskudni fond informacija, on je tragao za novim izvorima pretresajući građu domaćih i stranih arhiva. Kompletiranje baze neophodnih podataka je podrazumevalo različite aktivnosti – od listanja vojne periodike i štampe, kontakata sa kolegama koji bi mogli biti od pomoći, do bizarnog skeniranja fotografija sa nadgrobnih spomenika koje je često u šali nazivao „terenskim istraživanjem”. Plod takve upornosti je, između ostalog, 540 kvalitetnih (i jedinstvenih) fotografija kojima je opremljena ova knjiga.

Stvaranje zajedničkog generaliteta i „generalsko pitanje” autor situira u prve četiri godine jugoslovenske države kada je veći broj srpskih oficira unapređen, a u zajedničku vojsku primljena tri generala i tri admirala iz bivše austrougarske vojske. Iako su ubrzo penzionisani, udeo bivših austrougarskih oficira je 1922. godine dosegao četvrtinu svih jugoslovenskih. Velika unapređenja 1923. i 1925. po novom zakonu o ustrojstvu vojske i mornarice izazvala su značajnu reakciju u vojnim krugovima, ali i u javnosti zbog kriterijuma izrade spiskova kandidata. Predviđeni broj generala se kretao od 150 do 180 uoči Drugog svetskog rata („veliki generalitet za malu jugoslovensku vojsku”), a kralj Aleksandar je lavirao između zakona i satisfakcije u ratu dokazanih vojskovođa. Pod pritiscima javnosti spiskovi su korigovani, pa je u vreme mandata D. Trifunovića, koga je parlament optužio da je unapređivao ljude preskačući hijerarhijske stepene, došlo do afirmacije „crnorukaca”. Bjelajac se posebno bavi opštim mestima i mitom u historiografiji po kome su u vojsci jugoslovenske kraljevine od 165 generala bila samo dvojica Hrvata i Slovenaca, a što je obilato korišćeno kao ilustracija „velikosrpske hegemonije”. On tvrdi da ih je bilo 63 i da razlog mistifikacije leži u sudbini bivših austrougarskih oficira koji su, uzgred, imali iste uslove i status kao njihove kolege iz Srbije.

Autor portretiše nekoliko uticajnih generala iz vremena kralja Aleksandra i prikazuje njihove epizode sa malverzacijama (P. Pešić) i beskompromisnim stavovima prema korupciji (D. Trifunović), kao i ličnosti koje su personifikovale lojalnost svim vladama (S. Hadžić), diktaturu (P. Živković) i saobraćajnu modernizaciju (S. Milosavljević). Slučaj generala Milosavljevića je predstavljen kao kuriozitet jer je ovaj bio preveden u rezervu kako bi obavljao civilnu funkciju ministra saobraćaja i sproveo reorganizaciju železničke infrastrukture „u cilju narodne odbrane”. Bjelajac ukazuje na kontekst pogoršanih jugoslovensko-italijanskih odnosa i na francuske izveštaje koji hvale Milosavljevićev rad. Autoru nije promaklo ni delovanje moćnih generala „iz senke” koji su važili za poverljive ljude kralja Aleksandra (maršal dvora A. Dimitrijević, M. Nenadović, V. Veljković).

Pored mreže vidljivih i oficijelnih odnosa, Bjelajac piše i o delovanju „neformalnih grupa” i nezdravom stanju koje su širili zaverenici iz 1903. sa prepoznatljivim tragovima do aprilske katastrofe 1941. Zanimljiv je prikaz geneze crnorukaca i njihove sudbine 1918. kada su uglavnom pomilovani i penzionisani. O Beloj ruci Bjelajac piše kao o „neformalnoj kamarili” sa P. Živkovićem na čelu koja je imala presudan uticaj na kralja u kadrovskim pitanjima. U sklopu priče o neformalnim grupama autor skicira ustanove vojnog pravosuđa, opisuje poslovičnu otpornost generala Živkovića na tužbe i javne klevete, ali i Trifunovićev donkihotovski pokušaj da udari „na sam vrh jedne klike”. U specifičnom odnosu između Aleksandra i Živkovića autor prepoznaje kraljev manir da se služi „nagorelim” ljudima, uvodeći i mogućnost po kojoj je kralj možda bio žrtva ucene!? Otuda i kraljeva namera da smeni Živkovića po povratku iz Francuske dobija pravi kontekst i logiku. O velikom penzionisanju 1929. koje je iznenadilo domaću i svetsku javnost Bjelajac piše prateći seriju penzionisanja istaknutih ratnih komandanata. Samo jednim ukazom penzionisano je preko 30 generala, a brutalnost postupka je mnoge oficire odvela u „tabor nezadovoljnika”. Svodeći bilans ovog fenomena na podatak da je do kraja 1929. penzionisana četvrtina generaliteta, Bjelajac raspravlja i o motivima koji u potpunosti marginalizuju političku intenciju. Naime, masovno penzionisanje je dovedeno u vezu sa merama štednje, zbog čega su takve penzije bile ne-srazmerno manje od onih po zakonu iz 1931. sve do njihovog izjednačavanja uoči Drugog svetskog rata.

Pojava kneza Pavla na istorijskoj sceni predstavljena je kao velika nepoznanica za vojsku, s obzirom na to da je on, bez stvarnog autoriteta, bio prinuđen da vrati generala Živkovića, držeći ga na distanci posredstvom sebi odanih generala. Međutim, dvorske intrige i glasine o kneževoj nameri da preotme presto maloletnom Petru kompromitovale su još neke generale. Bjelajac razotkriva i nevidljivu mrežu rodbinskih veza ukazujući na potencijalno važne detalje. Stojadinovićevo sumnjičavost u Živkovića koga je držao za spiritus movens neuspelog atentata u parlamentu, dovela je na čelo vojske modernizatorski nastrojenog Lj. Marića koji je već 1938. podneo ostavku kao žrtva korumpiranosti svojih zetova. Nasledio ga je „uglašeni frankofil” Milutin Nedić (mlađi brat Milana Nedića) koji je zapostavio nabavku novog naoružanja, što mu je zamerano i u francuskim izvorima koje je Bjelajac iscrpno koristio. Vlada Cvetković-Maček je za prvog čoveka vojske postavila Milana Nedića, pristalicu sporazumnog rešavanja srpsko-hrvatskog pitanja, iako je on u nekoliko navrata nudio svoju ostavku usled opstrukcije vojnog budžeta, za šta je optuživao ministra finansija, inače Hrvata. Prema mišljenju Bjelajca, Nedić je još početkom 1940. uvideo da je Francuska nemoćna da pomogne Jugoslaviji, ali da, osim što je bio protivnik kolebljive spoljne politike koja nagrizala

moral vojske, nije imao „dublje” simpatije prema Nemačkoj ni pre, ni posle okupacije. Na mestu prvog čoveka vojske ga je nasledio reaktivirani general Pešić koji se okrenuo saradnji sa SSSR-om.

Smisao za bitno Bjelajac je pokazao i slikajući odnos generala prema hrvatskom pitanju i atmosferu u Zagrebu, središtu Radićevog političkog pokreta koji je negirao postojeći poredak i „okupatorsku” vojsku. Uvažavajući stanje stvari kralj i Vrhovna komanda su slali u Zagreb „reprezentativne” generale kako bi ostavili što bolji utisak. Autor tvrdi da, izuzev sporadičnih incidenata (npr. kada je P. Draškić izveo vojsku na ulice da bi sprečio sukob srpskih i hrvatskih sokola), od 1929–35. u Savskoj i Primorskoj banovini nije bilo nezakonite upotrebe vojske. Rasvetljena je i „politička misija” D. Trifunovića koga je Davidović optužio za propast pregovora sa Radićem. Prevremeno penzionisanje generala Tucakovića navelo je autora da se zapita, nije li to bila posledica stavova o hrvatskom pitanju, oprečnih Trifunovićevim? Zanimljiv je i slučaj generala Mitrovića za koga se u Osijeku pričalo da je „šurovao sa srbofobima” i javno simpatisao Radića, zbog čega je njegova smena s pravom doživljena kao politička sankcija. Slikajući atmosferu posle skupštinskog atentata i učestale provokacije i napade na vojsku, Bjelajac pokazuje kako su od kralja „ekskomunicirani” i neposlušni generali brzo postajali omiljeni u Hrvatskoj. Politička dihotomija je nalazila svoj odraz i u redovima vojnog vrha, pa je tako Živković bio oličenje tvrde, nepopustljive struje, dok je Nedić zastupao sporazum sa Hrvatima, što mu je bila jedna od vrlina i kvalifikacija koja ga je dovela na čelo vojske. Međutim, parada paravojnih jedinica u Zagrebu 1937. prikazana je kao očigledna suspenzija jugoslovenskog autoriteta.

Kao uvod u priču o martovskom prevratu Bjelajac ističe nezadovoljstvo koje su među generale unele haotične prilike na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu. Stvoreno je novo zavereničko krilo oko vazduhoplovnog generala B. Mirkovića u kome je D. Simović pristao da bude vođa iz senke, a B. Ilić pozvan da se prihvati mesta vojnog ministra tek po okončanom puču (iako su Hrvati tražili D. Trifunovića zbog Ilićevih anti-hrvatskih stavova). Autor kaže da je veliki broj generala simpatisao rušenje kneza Pavla i Cvetkovićeve vlade, dok je na osnovu ruskih izvora Simovića označio kao inicijatora sklapanja pakta sa SSSR-om. Opisujući njihov „silazak sa istorijske scene” Bjelajac podseća da je historiografska interpretacija Aprilskog rata u priličnoj meri zamutila sliku delatnosti generala. Iz memoara nekih od njih se da naslutiti da su oni disciplinovano krenuli u rat svesni negativnog ishoda. Tokom kratkotrajnog Aprilskog rata poginulo je osam generala, dok je u nemačko zarobljeništvo odvedeno više od 200. Autor registruje logore i rekonstrukcije raspored zarobljenih generala, umrle i privremeno otpuštene, ali i političke podele u zarobljeništvu koje su nastajale oko opravdanosti puča, odvajanja „manjinaca”, itd. Rasvetljene su okolnosti pod kojima je novembra 1941. oko 95% zarobljenih generala potpisalo „nirnberšku izjavu”, svojevrsnu peticiju generala Kalafatovića o podršci Nedićevom režimu, a protiv komunističke akcije. I pored visokog procenta potpisnika, u samom logoru je došlo do političke polarizacije i osnivanja raznih udruženja.

Sredinom aprila 1941. u emigraciju su odletela četiri generala (Simović, Ilić, Mirković, Živković), ali je ubrzo Simović uklonjen zajedno sa svojim istomišljenicima koji su penzionisani ili integrisani u britansku vojsku. Vlasti novouspostavljene NDH su po inerciji prihvatile sve hrvatske generale koji su se tamo zatekli, ali i oficire drugih narodnosti koji su bili „zavičajni” na njenoj teritoriji. Međutim, stanje improvizacije nije dugo trajalo. Sa druge strane, jugoslovenska vlada u emigraciji je pratila aktivnosti generala u NDH i proglašavala ih dezerterima, usled čega je ražalovano oko 20 generala i admirala.

Posebno je upečatljiv primer generala A. Marića koga su vlasti NDH najpre osudile, a potom, pod pritiskom Nemaca rehabilitovale. Bjelajac tvrdi da je emigrantska vlada podjednako tretirala generale koji su prišli NDH, kao i one koji su se priklonili Nediću.

U poslednjem delu uvodne studije autor prikazuje društveni status i karakter vojne elite i njenu ulogu u modernizaciji društva. Podaci o socijalnom poreklu govore da je 75% generala poticalo iz „urbanog nukleusa“, prevashodno iz ministarskih, činovničkih, diplomatskih i trgovačkih porodica. Pritom je iz Srbije dolazilo 85% tog „neformalnog plemstva“, dok su njihove supruge u 45% slučajeva bile iz najbogatijih građanskih slojeva. Iako su imali plate u rangu ministara, u Beogradu su živeli mahom u stanovima, a ređe u porodičnim kućama. Još jedan od stereotipa o luksuzu i raskoši Bjelajac stavlja na probu podacima o prilično restriktivnoj politici vojnog ministarstva koje je, na primer, ograničavalo upotrebu službenih automobila. Opšti je utisak da Bjelajac ne beži od diskutabilnih i osetljivih čvorova istoriografije (zaverenici, „vojna diktatura“, hrvatsko pitanje, 27. mart, Aprilski rat), već im sa velikom dozom samopouzdanja ide u susret i polemički ih raspliće. Takav manir ovu knjigu-enciklopediju čini još većom.

Zavidan nivo je dosegnut i kada se radi o samom leksikonu. U svakoj biografiji (a ima ih 502) autor prati ličnost od školskih dana do kraja života, sa naznakama o napredovanju u službi, porodičnim prilikama, odlikovanjima i sl. Takvu mogućnost su mu pružili korišćenje personalnih kartona, kartoteka generala koji su ostali u emigraciji, generalskih dosijea, istraživanja u beogradskim i zagrebačkim arhivima i Arhivu kopnene vojske u Parizu, prelistavanje vojne periodike i predratnih leksikografskih izdanja, te intervjui sa savremeniciima i članovima generalskih porodica. Bogata oprema knjige je adekvatna celom Bjelajčevom poduhvatu i uključuje 540 fotografija i 16 priloga među kojima dominiraju spiskovi generala i admirala, rasporedi i vojne formacije u različitim političkim situacijama i sl. Pomenute karakteristike knjige navode na zaključak da je u pitanju prvorazredna naučna studija o vojnoj eliti i iscrpna enciklopedija koja zadovoljava najviše leksikografske standarde.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918–1941*, I-II, INIS Beograd 2005.

Izuzetno značajna istoriografska tema o osnovnom školstvu u Srbiji, bila je godinama zapostavljena, ako se izuzmu istraživanja na lokalnom nivou. Dr Momčilo Isić je prihvatio izazov istoriografske obrade ove problematike za razdoblje vezano za trajanje Kraljevine SHS/Jugoslavije. Monografija je zasnovana na arhivskoj građi fonda Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije i zbog obilja dokumentacije kojom je raspolagao, dr Momčilo Isić je odlučio da knjigu dopuni zbornikom građe, koja čini drugi deo monografije. Autor je napravio selekciju dokumenata od uredbi, propisa i zakonskih rešenja, do periodičnih izveštaja školskih nadzornika i spiskova osnovnih škola u Srbiji s kraja školske 1939/40. godine.

Autor upozorava na jedan od važnih problema sa kojim se suočavaju svi istraživači istorije Srbije u XX veku, a to je činjenica da Srbija između dva rata nije postojala kao zasebna teritorijalno omeđana država, što otvara pitanje koju teritoriju obuhvatiti istraživanjem. Dr M. Isić se odlučio da izostavi prostor BJR Makedonije, tj. nekadašnji